

Молдоев Э.Э.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТ ЖАНА УКУК ТАРЫХЫНЫН
АКТУАЛДУУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Молдоев Э.Э.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА КЫРГЫЗСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ

E.E. Moldoev

CURRENT PROBLEMS OF HISTORY OF STATE AND LAW OF THE KYRGYZ
REPUBLIC

УДК: 340.155.9

Макалa мамлекет жана Кыргыз Республикасынын укугунун тарыхынын актуалдуу проблемалары, ошондой эле мамлекеттин жана укуктун тарыхый доорлорго бөлүштүрүү маселелерине арналган. Жазуучу узак убакыт бою катуу талаш-тартыштар укуктук аалымдарынын тийиши кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышына жана өнүктүрүү боюнча ар кандай көйгөйлөр талкуулаган.

Негизги сөздөр: мамлекеттин тарыхы, мыйзам, доорлор, Кыргыз мамлекеттүүлүгү, улуу кыргыз бийлигинин түзүү жана өнүктүрүү.

Статья посвящена актуальным проблемам истории государства и права Кыргызской Республики, а также вопросам периодизации истории государства и права. Автор рассматриваются различные проблемы становления и развития кыргызской государственности, которые являются предметом острых дискуссий ученых-правоведов на протяжении долгого времени.

Ключевые слова: история государства, право, периодизация, становление и развитие кыргызской государственности, кыргызское великодержавие.

The article is devoted to the topical problems of the history of State and Law of the Kyrgyz Republic, as well as issues of periodization of the history of the state and law. The author discusses the various problems of formation and development of Kyrgyz statehood, which are the subject of intense debate legal scholars for a long time.

Key words: history of state and law, the periodization, the formation and development of Kyrgyz statehood, Kyrgyz great power.

Кыргыз Республикасынын мамлекет жана укук тарыхынын актуалдуу проблемаларынын бири болуп, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышы жана эволюциясы саналат. Кыргыздардын келип чыгуу жана өсүп-өнүгүү процесстери бир кыйла татаал жана оор болгон [1, с.32]. Бул тарыхый процеске кыргыздардын мамлекеттүүлүгүнүн жана улуттук консолидациясынын бирдей эместиги жана циклдүүлүгү, солгундоосу жана тездөөсү, жогорулоосу жана начарлоосу мүнөздүү болгон.

Кыргыз этносу үзгүлтүксүз кыймылда жана өнүгүүдө болгон. Буга Тянь-Шандын тегерегинде, Борбордук Азияда жана Түндүк Сибирде болуп өткөн татаал этносаясий процесстер себеп болду. Ошого ылайык, кыргыз мамлекеттүүлүгү үзгүлтүксүз өзгөрүүлөргө жана бир түрдөн экинчи түргө өтүүгө дуушар болгон. Тарыхый окуялардын жана фактылардын негизги бөлүгү окумуштуулар тарабынан

изилденген, бирок, кыргыз этносунун калыптануу жана анын мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүү аспектилеринин көпчүлүгү тарыхый булактардын жоктугуна байланыштуу начар изилденген.

Окумуштуулар кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышынын жана өнүгүшүнүн негизин түзгөн тарыхый окуялардын чынжырын кайра калыбына келтиришти. Кыргыздар жөнүндө эң алгачкы жолу эскерүү Кытай хроникаларында б.э.ч. 201-жылы, б.а. 2200 жылдан ашуун убакыт менен даталанган. «Балким, бул, сактардын доорундагы алгачкы көчмөндөрдүн чөйрөсүндөгү согуштук-аристократтык мамлекеттүүлүктүн жолу менен бараткан политогенез кыймылынын көрүнүштөрүнүн бири болсо керек» [1, с.161].

Байыркы кытай тарыхчылары Сыма-Цяндын жана Бань Гунун маалыматтарына ылайык, б.э.ч. I-к. ортосуна чейин кыргыздардын өз ээлиги болгон. Андан кийин кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн солгундоо мезгили башталган, арийне, кыргыздардын мамлекети жөнүндө дээрлик эч кандай тарыхый маалыматтар жок. Орхон-енисейлик руна сымал тексттерге ылайык, VI – VIII-кк. енисейлик кыргыздардын мамлекети болгон, анын башында «ажо» титулундагы башчы турган. VII-к. аягында Барсбек (такка отурган аты Ынанчу Алп Бильге) башында турган енисейлик кыргыздардын мамлекетинин жогорулоосу башталат. IX-к. биринчи жарымында академик В.Бартольд [1, с.27] «кыргыздардын улуу державасы» деп атаган кыргыздардын күч-кубаттуу саясий структурасы пайда болгон. Бул мамлекеттин жашоосу кыска болсо да, «бул кыргыз тарыхынын жылдызы жанган учуру болгон, уйгурлар менен болгон узакка созулган согуштагы кыргыз куралынын укмуштуудай ийгиликтеринин мезгили, кыргыздардын кең талаалуу Азиянын кенен мейкиндиктерин багынтып алууга жетишкен доору болгон» (Ю.Худяков) [1, с.91]. «Кыргыздардын улуу державасы өзүнүн параметрлери боюнча, саясий жактан иш жүзүнө ашуусун көчмөн империялардан тапкан структураларга окшош» (В.Массон) [1, с.98].

Бул мезгилден кийин, академик В.Массондун көз карашы боюнча, биринин артынан бири «бөлүнүп-чачылган, бытыранды болгон кылымдар» келе баштады. XVI – XVIII-кк. бүгүнкү күндөгү Кыргызстандын территориясында хандар башкарган бирикмелер түрүндөгү «мамлекет болоор алдындагы» сая-

сий структуралар түзүлө баштаган. XIX-к. башында Боромбай, Ормон, Шабдан, Алымбек ж.б. сыяктуу атак-даңктуу адамдары болсо дагы, кыргыздар өзүнө таандык болгон борборлоштурулган мамлекетти түзө алышкан эмес. Ошону менен бирге, академик В.Массондун ой-пикири боюнча «бийлер тарабынан башкарылуучу, көп сандаган өзүнө гана таандык бөлүмдөрү болгон орто кылымдын аяк чениндеги Кыргызстандын саясий түркүн-түстүүлүгү саясий консолидациянын жана борборлоштуруунун жаңы жолун сүрөттөп көрсөтөт.

XX к. биринчи жарымында болуп өткөн маанилүү тарыхый эки окуя – улуттук-мамлекеттик бөлүнүү жана РСФСРдин курамындагы Кара-Кыргыз автономиясынын түзүлүшү – кыргыз элинин кайрадан өз мамлекеттүүлүгүн түзүүсүнө өбөлгө болду. Бул мамлекеттүүлүктүн СССРдин чектериндеги өнүгүшү кыргыз ССРинин түзүлүшүнө алып келди. 1991-ж. августунда кыргыз эли толук саясий суверенитетке ээ болду жана толук укуктуу мүчө катары дүйнөлүк коомчулукка кирди.

Мына ошентип, окумуштуулардын илимий изилдөөлөрү, тарыхый кытай летописеринин кылдат анализи жана такталган котормосу азыркы этапта кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн эки миң жылдан ашуун мезгилди ичине камтыган тарыхы бар экендигин айгинелейт (б.э.ч. III-к. аягынан тартып). Анын өсүп-өнүгүшү бир кылка болгон эмес, бирде жогорулап гүлдөп өскөн, бирде солгундап төмөн түшкөн доорлорду башынан өткөргөн. Ошондой болсо да, көп кылымдарды ичине каткан тарыхында, кыргыздар саясий аренадан кеткен жок, күчтүү этностордун жана мамлекеттердин арасына сиңип жоголгон жок.

Көптөн бери тарыхта Кыргызстандын Россия империясына өз ыктыяры менен кошулгандыгы тууралуу көз караш сакталып келет. Тарыхчы илимпоздор бул сыяктуу ой-пикирлердин илимий жактан негизсиз экенин далилдешкенин акыйкаттуулук үчүн белгилей кетсе болот. Ал тургай, активдүү колониялаштыруу мезгилиндеги Россия империясынын мыйзамдарын үстүртөн талдоо дагы, алардын аягына чейин изилдене электигин билдирет. Бул мезгилдеги нормативдүү документтердин зор өлчөмү илимде мурда белгисиз болгон көптөгөн кызыктуу фактыларды жашырып жатат.

Совет бийлигинин жылдарында жөнү жок унуткарылган адат нормалары (кыргыздардын адаттык укугу) жана шарият (мусулман укугу) өзүнчө талдоону талап кылат.

Массалык коллективдештирүү мезгилиндеги кыргыз элинин көп сандаган курмандыктарынын өмүрүн кыйган сталиндик репрессиялардын учурундагы колго алып, колдонулган нормативдик документтер, көптөгөн, анын ичинде Россия Ферациясынын фондунан алынган материалдарды колдонуу менен кылдат изилдөөнү талап кылууда. Суверендүү Кыргызстандын совет бийлигинин мезгилинен кийинки мамлекеттик түзүлүшүнүн жана укугунун өнүгүшүн да изилдөө зарыл. Кыргыз-

стандын суверендүү өнүгүү мезгилиндеги саясий реформаларын чагылдыруучу көптөгөн укук ченемдик документтер жана актылар окумуштуу-укук таануучулар тарабынан кылдат изилдөөнү жана талдоону талап кылат.

«Кыргыз Республикасынын мамлекет жана укук тарыхын» мезгилдештирүүсүнө токтолсок, азыркы учурдагы илим изилдөөчүлөр кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхын мезгилдештирүүнүн ар кандай түрлөрүн сунуш кылышууда. Мисалы, академик В.М.Плоских тарабынан төмөндөгүдөй мезгилдештирүү сунушталган: 1) кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн булактары (б.э.ч. III – I-кк.); 2) енисей кыргыздарынын мамлекети (VI – VIII-кк.); 3) мамлекеттүүлүгүн жоготкон мезгил (VIII – IX-кк.); 4) совет мезгилиндеги мамлекеттүүлүк; 5) суверендүү Кыргызстандын мезгили.

Ата мекендик илимдин бүгүнкү жетишкендиктеринин негизинде, окуу китебинин авторлору окулуучу материалды төмөндөгү мезгилдерге ылайыктап беришкен:

1. Кыргызстандын аймагындагы байыркы көчмөндөрдүн мамлекеттери (б.э.ч. III к. – V к. чейин).
2. Байыркы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн пайда болушу (б.э.ч. III-к.).
3. Енисей кыргыздарынын мамлекети жана «кыргыздардын улуу державасы» (V – VIII кк.).
4. Кыргызстандын аймагындагы түрк мамлекеттери (VI – XIII кк. башталышы).
5. Кыргызстан монгол мамлекеттеринин курамында (XII – XV кк.).
6. Кыргызстан кокон хандыгынын үстөмдүк жүргүзүү мезгилинде (XVIII–IXX кк. биринчи жарымында).
7. Кыргызстан Россия империясынын протектораты алдында (1855 – 1917-жж.).
8. Кыргызстан совет бийлигинин түптөлүү жана чыңдалуу мезгилинде (1917 – 1924-жж.).
9. 1924 – 1940-жж. Кыргыз мамлекеттүүлүгү жана укугу
10. Кыргызстан улуу ата мекендик согуш жана согуштан кийинки мезгилдерде (1941 – 1950-жж.).
11. Кыргызстандын 1960–1980-жж. саясий-укуктук өнүгүшү жана 1985–1991-жж. кайра куруу мезгилиндеги өнүгүшү.
12. Суверендүү Кыргызстандын мамлекети жана укугу.

Мына ушул мезгилдүүлүктөргө ылайык, окуу китеби кыргыз территориясындагы сактардын, усундардын, кыргыздардын, ошондой эле Фергананын отурукташкан жашоочуларынын байыркы мамлекеттик түзүлүштөрүнө талдоо жүргүзүүдөн башталат.

Кыргыз этносунун жана анын мамлекеттүүлүгүнүн Түндүк Сибирдин территориясында өнүгүшү, ошондой эле енисейлик кыргыздардын мамлекети жана кыргыз көчмөндөрүнүн Борбордук Азиянын мейкиндиктеринде үстөмдүк кылуу мезгили болгон кыргыз улуу державасынын өнүгүшү каралат.

Ошону менен катар, өзүнүн тарыхый жана саясий өнүгүү процессинде кыргыз эли өз мамлекет-

түлүгүнө ар дайым эле эгедер болбогундугун белгилеп кетүү керек. Ал башка мамлекеттик түзүлүштөр болгон түрк кагандыктарынын, Чыңгыз хан империясынын жана Чыңгызиддер улустарынын, Моголстандын ж.б. курамында болгондугу белгилүү. Бул мамлекеттер кыргыздардын этногенез жана политогенез процесстеринде орчундуу орунду ээлешкен, демек, бул мамлекеттердин укуктук, мамлекеттик жана коомдук түзүлүштөрүн окуп-үйрөнүү зарыл.

Кыргызстандын түштүк райондорунда орун алган кыргыздардын адат укугу жана мусулман укугу кеңири талдоого алынган.

Россия империясынын протекторатынын алдындагы кыргыздардын аймактык-административдик түзүлүшүнө, укуктук абалына жана соттук түзүлүшүнө таасын көңүл бурулган.

Кыргыз элинин советтик мезгилдеги мамлекеттик-укуктук өнүгүшү, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жана укугунун советтик федерациянын чектериндеги түптөлүү жана өнүгүү проблемалары да бул эмгекте чагылдырылган.

Кыргызстандын саясий, укуктук жана сот системаларында мамлекеттик суверинетке ээ болгондон кийинки болуп жаткан өзгөрүүлөр жана ошондой эле институтционалдаштыруу менен, мамлекеттик жана укуктук институттардын өнүгүшү менен, алардын андан аркы эволюция жолунда өзгөртүп түзүү, реформалоо менен байланышкан көптөгөн суроолор ийне-жибине чейин талдоого алынган.

Адабияттардын тизмеси:

1. В. Бартольд. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхка киргизилиши. – Бишкек, 1998. –177 с.
2. Смолин Г. Я. Был ли Сыма Гуан антиреформатором?: (О новой тенденции в историографии) // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. СПб., 1995. Вып. 15. С. 160-177
3. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. ... – Бишкек: Илим, 1998. – 191с.
4. Худяков Ю.С. Енисей кыргыздарынын тарыхы // Ала-Тоо. - 1990. - № 3. - С. 88-102.
5. Массон В. М. Культурогенез древней Центральной Азии. - С-Пб.:Изд-во СПбГУ, 2006. – 210с.

Рецензент: д.ю.н., профессор Борубашов Б.И.